

Prof. dr. Senadin Lavić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka/ Faculty of political science

UDK 323.1 (497.6)

Pregledni naučni članak

BOSANSKA NACIJA
Demokratska nacija-država *versus* država zatočena u etnopolitiku

THE BOSNIAN NATION
Democratic national state *versus* state trapped within ethno politics

Sažetak

U ovome tekstu postavljeno je pitanje o bosanskoj naciji koja je do sada kontinuirano osporavana i falsificirana. Pitanje konstitucije i uspostavljanja bosanske nacije u 20. stoljeću usmjereno je u slijepu ulicu i onemogućeno kao u drugim evropskim zemljama i nacionalnim državama, jer se neprestano ostajalo na razini ideologije etnicizma, etničko-religijskog definiranja društvenih grupa i Bosnu predstavljalo kao zemlju i državu „triju naroda”. Činilo se da više nigdje u Evropi ne postoji multietnička država! Jednom je, na prelazu 19. i 20. stoljeća, nacionalno bilo zamišljeno kao „bošnjaštvo”, u doba B. Kallaya („integralno bošnjaštvo”), ali je povijesno već bilo neizvodivo i osuđeno na neuspjeh, jer se srpski i hrvatski etnički i nacionalni identitet u Bosni već ozbiljno bio uspostavio i nije imao potrebu da se nanovo definira. Taj pokušaj zasnivanja zajedničkog identiteta na bošnjačkom identitetu predstavljao je zasnivanje nacije na etničkom određenju i nije uspio. On je imitirao srpski i hrvatski način razumijevanja nacionalnog pitanja kao etničkog. Druga mogućnost koja je poslije Drugog svjetskog rata mogla slijediti Deklaraciju o pravima građana Bosne i Hercegovine s 2. zasjedanja ZAVNOBiH-a nije iskorištena, te je Bosna i dalje bila država i Bošnjaka i Srba i Hrvata, a nedostajao je samo jedan mali iskorak u smjeru iskaza – Bosna je bosanska, to jeste država Bosanaca, svih njezinih državljana-građana. Time bi se otvorila vrata etabliranju bosanskog državljanskog identiteta. Kada se gleda na Bosnu povijesno-politički, vidljivo je da se u njoj još nije ni pokušao graditi bosanski nacionalni identitet na ukupnosti ljudi koji žive u Bosni, na njezinim građanima ili državljanima bez obzira na njihov etnički, religijski, jezički ili bilo koji drugi identitetni konstituent. To znači da do sada nije bila razvijena adekvatna bosanska politička filozofija liberalizma i demokratije. Mogućnosti državljanske nacije i odgovoran razvitak bosanskog konstitucionalizma mogu biti dovoljan okvir za buduće generacije ljudi koje će živjeti u miru i slobodi sa svim svojim specifičnostima kao pripadnici internacionalno priznate bosanske nacije.

Ključne riječi: *Bosna, nacija-država, bosanstvo, bosanska nacija, etničko-religijski identiteti, nacionalizam, okupacija, prozelitizam, hegemonija*

Summary

In this paper the question of a Bosnian nation has been raised, the question that has been continuously disputed and falsified. The question of the Bosnian nation's constitution and establishment in the 20th century is directed into the blind alley and prevented from being similar to one in other European countries and national states because it has consistently remained at the level of ethnicity ideology, ethno-religious definition of social groups and represented Bosnia as the country and state of "the peoples." It looked like as there were nowhere in Europe multiethnic state anymore! At one time, at the Fin de siècle, the national was conceived as "Bosniak" at the time of B. Kallay ("integral Bosniakhood"), but historically it was already unfeasible and condemned to failure because Serbian and Croat ethnic and national identities in Bosnia had already been seriously grounded and without the need for re-defining. That attempt to establish a common identity on the Bosniak one represented the founding of a nation on ethnic determination and failed. It imitated the Serbian and Croatian way of understanding the national question as an ethnic one. The other possibility that could after the WW2 follow the Declaration on the Rights of Citizens of Bosnia and Herzegovina from the 2nd ZAVNOBiH Session was not used and Bosnia remained a state of both Bosniaks and Serbs and Croats. The only missing thing was a small step in the direction of statement- Bosnia is Bosnian, it is the state of Bosnians, all its citizens. This would open the door to establishing a Bosnian state identity. When it comes to the history of Bosnia, it is evident that it has not yet been attempts to build a Bosnian national identity on the totality of people living in Bosnia, its citizens, irrespective of their ethnic, religious, linguistic or any other identity constituent element. This means that until now there has not been an adequate Bosnian political philosophy of liberalism and democracy. The capabilities of state nation and responsible development of Bosnian constitutionalism can be a sufficient framework for future generations who will live in peace and freedom with all their peculiarities as members of the internationally recognized Bosnian nation.

Keywords: *Bosnia, nation state, Bosnianhood, Bosnian nation, ethno-religious identities, nationalism, occupation, proselytism, hegemony*

Osporavanje povijesnog postojanja i ometanje suvereniteta Bosne

Ometanje države Bosne i Hercegovine (u nastavku teksta: Bosna) da se uzdigne u evropskom kulturnom i političkom prostoru kao demokratska država i otvoreno društvo u posljednjih tridesetak godina (1990–2019) predstavlja eklatantan primjer kontinuiteta antibosanskih politika i ideologija koje izražavaju nacionalistički hegemonizam prvih susjeda. Politička matrica antibosanskih politika vođena je spornim sloganima nacionalizma da je

Bosna: ili „srpska zemlja od najstarijih vremena” ili da je Bosna „hrvatska zemlja od pamtivijeka”. Ovakve izjave svjedoče da postoje osmišljeni hegemonijski programi konstruiranja političkoga po mjeri velikodržavnog nacionalizma koji se pojavljuje u zahtjevima srpstva i hrvatstva prema Bosni. Ti zahtjevi nisu izraz realnih povijesnih stanja i činjenica, niti pokušavaju poštovati razliku bosanskoga spram srpstva i hrvatstva, nego su štaviše suštinski nemoralni i neodgovorni, a to znači svjesni mogućnosti da samo u zločinu i neljudskom djelovanju mogu ostvariti svoje izopačene zamisli o zauzimanju bosanskih povijesnih, geografskih, kulturnih, narodnih ili ekonomskih sadržina i iste preinačiti u vlastiti posjed. Od 19. stoljeća, dakle, srpski i hrvatski nacionalizmi – kao izraz naraslih umišljaja, apetita i ideologiziranih konstrukcija izrasle klase buržoazije i novopečenih nacionalista koji su povezani s finansijskim kapitalom, ciljane propagande intelektualaca i potreba evropskih sila da naprave za sebe „veliku šahovsku ploču” – osporavaju bilo kakvu mogućnost bosanskog suvereniteta i bosanske nacionalne forme. U njihovim konstruktima Bosna se pojavljuje kao „parče zemlje” koje ne posjeduje vlastitu supstanciju i identitet, te kao takva može biti samo predmet podjele između dva zahuktala nacijska projekta srpskog i hrvatskog hegemonizma.

Dva najvažnija pravno-politička dokumenta novijeg doba i povijesti Bosne su ZAVNOBiH (1943) i referendum za nezavisnost (1992) u kojima je obnovljena državnost Bosne i većinskom voljom građana odlučeno da Bosna bude nezavisna država nakon disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Danas je sasvim jasno da oko sadržaja ova dva dokumenta pravnici, sociolozi, politolozi ili antropolozi nisu radili na kvalitetan način i nisu razvili adekvatnu terminologiju za političko-institucionalnu i svakodnevnu upotrebu. Ta dva dokumenta nisu praćena oblikovanjem novog i preciznog *pojmovlja* koje bi odgovaralo povijesno-političkoj zbilji modernog evropskog svijeta. To povijesno-epistemički znači da su društveni odnosi u jezičkim iskazima ostali izvan „revolucije” koja se zbilja dogodila u povijesnom toku, što može značiti da su konzervativne snage unutar povijesti zaustavile taj razvoj koji je trebao donijeti novi povijesni iskorak ljudi Bosne iz feudalno-monarhističke epohe ka republikansko-demokratskoj i liberalnoj epohi države.¹ Dakle, posebna problemska jedinica u 20. stoljeću oko razumijevanja koncepcije bosanske nacije proizlazi iz neadekvatnog terminološkog definiranja ključnih riječi u političkom vokabularu i znanstveno-stručnim raspravama, prije svega, pojmova *narod* i *nacija* koji se koriste na zbunjujući način. O tome izuzetno

¹ Sadiković, Elmir (2019) *Subnacionalni konstitucionalizam i demokratija*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, str. 18.

uvjerljivo i argumentirano govori Vera Kržišnik-Bukić u tekstu „Terminologija o Bosni kao stručni i politički problem”.² Osvrćući se na knjigu *Država i nacija* (Sarajevo, 1999), koju su napisali F. Kožul i S. Kukić, V. Kržišnik-Bukić upozorava na „jednačenje termina nacije s ‘etnobiološkom, povijesnom, kulturnom’ kategorijom te je razlučuju od termina države kao ‘izvedene i pravno oblikovane institucije’, što ona u užem smislu svakako jeste. Međutim, u širem smislu, naročito društvenjaci ‘zapadne’ provenijencije, termine *nacija* i *država* uglavnom jednače.”³ Danas se precizno govori *nacija-država* u ozbiljnoj znanstvenoj literaturi i jasno se razlikuje *naciju* od *etničkih* (narodnih) grupa, to jeste jasno se pravi diferencija između nacije kao *političke* zajednice i etnije kao *kulturno-povijesne* zajednice ljudi. Kontinuirano miješanje značenja pojmova narod i nacija može predstavljati izraz neznanja i nemara u jezičkoj upotrebi, s jedne strane, a može predstavljati svjesno i plansko istrajavanje na nepreciznosti koja od „plemena” i „etničke grupe” za javnost pravi „naciju”, s druge strane.

ZAVNOBiH je pravno-politički dokument odlučnosti bosanskog čovjeka da se u vihoru rata i stradanja uzdigne i odlučno iskaže vlastiti politički, može se slobodno reći, i sudbinski stav o sebi i svome državno-pravnom viđenju Bosne. Nema područja društvenog života, naglasio je Hamdija Čemerlić, koga ZAVNOBiH narodnooslobodilačkim odborima nije obuhvatio.⁴ To je bio apsolutni povijesni događaj kada je bosanski čovjek nakon vijekova tuđinske vlasti i potčinjenosti odlučio da bude slobodan i živi u svojoj obnovljenoj državi koju je imao u srednjem vijeku. Prijedlog, koji je usvojen na zasjedanju ZAVNOBiH-a u noći između 25. i 26. novembra 1943, da Bosna u Odluci o konstituiranju Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) dobije *državno-pravni status* državne jedinice u federalnoj zajednici, usvojen je uz otvorenu podršku Josipa Broza Tita ovome prijedlogu.⁵ Treba podsjetiti da su članovi Komisije za pripremu Odluke o ustrojstvu DFJ – M. Đilas, M.

² Kržišnik-Bukić, Vera (2019) „Terminologija o Bosni kao stručni i politički problem”, u: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: *Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije, Posebna izdanja ANUBiH-a, knjiga CLXXIX, str. 433–463.

³ Isto, str. 450.

⁴ Čemerlić, Hamdija (1970) „Predgovor”, u: Babić, Nikola, Otašević, Dušan (1970) *ZAVNOBiH i izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*, Sarajevo, str. 7.

⁵ Pejanović, Mirko (2019) „Kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine od prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943. godine do referenduma građana o suverenosti i nezavisnosti 1992. godine”, u: 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a: *Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije, Posebna izdanja ANUBiH-a, knjiga CLXXIX, str. 18.

Pijade i S. Žujović – bili odbili Prijedlog⁶ delegacije Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Bosnu i Hercegovinu – koju su sačinjavali R. Čolaković, A. Humo i B. Brajković – da Bosna ima isti status u novoj državi kao Srbija i Hrvatska. Milovan Đilas je pritom iznio mišljenje da muslimani nisu i ne mogu biti etnička grupa (narod), oni su navodno samo „vjerska skupina”. U tome povijesnom času, dakle, 1943. godine jedan evropski narod, čije se ime čuje hiljadu godina u povijesti Bosne, nije priznat kao postojeći. To, naravno, nije bilo samo puko neznanje – riječ je o vrlo drskom i neodgovornom zastupanju ideologiziranih pozicija antibosanske politike, ali Tito je jednostavno prekinuo taj nipodaštavajući odnos prema Bošnjacima i Bosni i potvrdio koncepciju Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu o Bosni kao ravnopravnoj državnoj jedinici u federativnoj Jugoslaviji. Apsurdno je iskustvo da se ne priznaje identitet jednom postojanom narodu u Bosni koji je tu stoljećima, a da se bez problema priznaje identitet bosanskim Srbima i Hrvatima koji se pojavljuju kao identitetne forme krajem 19. stoljeća u Bosni kroz povijesni proces „nacionaliziranja”.

O tome postoji interesantno povijesno svjedočanstvo. Naime, ne smije se nikako zanemariti da pojam „nacije” ili pojmovi „nacionalna svijest”, „nacionalni pokret”, „nacionalna misao”, „nacionalno buđenje”, „nacionalni jezik” u prvoj polovini 19. stoljeća još uvijek nisu bili prisutni među bosanskim ljudima. Oni dolaze iz susjedstva i pokušavaju religijsku pluralnost bosanskog društva iskoristiti za konstruiranje etničkog i nacionalnog identiteta srpstva i hrvatstva. I u tome uspijevaju. O tome L. von Südland (Ivo Pilar) piše sljedeće:

„Treba međutim odmah ovdje utvrditi, da velika većina kršćanskog pučanstva u Bosni i Hercegovini ne bijaše nacionalno sviestna. Ne bijaše u grkoiztočnjaka srbske sviesti, a niti hrvatske u katolika. Vidjeli smo već (str. 201.) da je srbski pokret osnovao god. 1862. u Sarajevu jedno društvo, koje je tek trebalo da širi srbsko ime u Bosni, jer bijaše u čitavoj zemlji nepoznato. Da u grkoiztočnjaka uobće ne bijaše srbske nacionalne sviesti, svjedoči nam očevidac svjedok T. Herkalović, koji nam veli, da se tek od god. 1862. pojavljuje srbsko ime u Bosni i da se tek odonda grkoiztočnjaci nazivaju Srbima. S ovim piscem slaže se i fra Grga Martić, koji tvrdi, da je još god. 1848.

⁶ Bosanska pokrajinska delegacija KPJ je argumentirala svoj prijedlog na ovaj način: *prvo*, Bosna je historijska i geografska prirodna cjelina u kojoj vijekovima žive izmiješani naši narodi; *drugo*, naši narodi imaju težnju da stvore zajedničku Republiku Bosnu i Hercegovinu u okviru nove jugoslavenske federacije; *treće*, ako bi Bosna bila autonomna pokrajina, onda bi ona postala „jabuka razdora” između Srba i Hrvata.

srbsko ime u Bosni bilo sasvim nepoznato (*Zapamćenja* str. 43.). U isto vrijeme ojača i katolička hrvatska narodna misao, a u narodnom prosvjetnom radu odlikovahu se mladi franjevci.⁷

Religijska i konfesionalna razlika naroda u Bosni poslužila je za kasnije etničko i „nacionalno” razlikovanje. Vladislav Skarić je opisao proces „nacionaliziranja” bosanskih pravoslavaca u pravcu srpstva, što je danas završen povijesni proces koji nikome ne bi trebao predstavljati nepoznanicu ili smetnju. To je rezultat rada srpskog nacijskog pokreta od 19. stoljeća. Skarić nas podsjeća da je propagandni proces iz Srbije započeo Ilija Garašanin 1846. godine u Bosni kada je našao Ristu Bogdanovića, trgovca iz Sarajeva, i pridobio ga za „srbijansku stvar”. Onda je u Sarajevu 1863. godine osnovano društvo za uvođenje srpskog imena među pravoslavnim stanovništvom te potiskivanje imena Vlah.⁸ Na čelu tog društva za širenje srpskog imena stajao je Teofil Petranović, a uz njega su bili Stevo Jelić i braća Jovo i Kosta Hadžiristić. Članovi društva su izlazili na sarajevske carine (malte) i dočekivali seljake koji su dolazili u grad i govorili im da oni ne treba da se zovu *rišćani*, nego Srbi. Isto su uradili i katolici, te su pokrenuli društvo za potiskivanje imena *Šokci* i uvođenje imena Hrvat. Na čelu tog projekta bio je Klement Božić. Akademik Dubravko Lovrenović opisao je proces nacionaliziranja bosanskih katolika u smjeru hrvatstva i njihovo narodnosno samoodređenje od početka 20. stoljeća u Bosni. On kaže:

⁷ Südland, L. von (Ivo Pilar) (1943) *Južnoslavensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, str. 261. (*Die südslavische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien, 1918.) U predgovoru prevodilac hrvatskog prijevoda Fedor Pucek kaže: „No za dobru stvar nikada nije prekasno, i zato Südlandovo djelo, kojim Matica Hrvatska izlazi pred hrvatsku javnost sada, punih 25 godina iza njemačkog izdanja, a u doba, kad se u tih 25 godina zbililo mnogo više nego inače u sto godina i kad se nalazimo usred političkog i socialnog previranja i preoblikovanja, kakvome nema premca unatrag mnogo stoljeća, još uvijek dobro dolazi, jer nije izgubilo mnogo od svoje suvremenosti. *Središnje pitanje hrvatsko-srbskih odnosa, pitanje Bosne i Hercegovine, nije nigdje tako cjelovito obrađeno kao u ovome djelu.* Nakon Klaićeve 'Poviesti Bosne' (1879.) imali smo Milobarovu razpravu 'Bosnien und das kroatische Staatsrecht'. (1898.), kojom je pisac s državo pravnim i poviestnim razlozima odgovorio na Spalajkovićevu parišku deklaraciju o Bosni i Hercegovini (1897.). Kasnije, u doba aneksione krize, Stjepan Radić je svojom brošuroum 'Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu', (1908.) iznio ponovno hrvatsko gledište o Bosni i Hercegovini, obrazlažući ga i narodnim i političkim razlozima. Ipak je tek Südland prvi pokušao čitav problem Bosne i Hercegovine osvijetliti sa sociološkog i rasnog gledišta i time je protumačio mnoge pojave dnevnog političkog zbivanja u Bosni i Hercegovini.” Vidjeti: isto, str. XXIII.

⁸ Skarić, Vladislav (1985) *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Izabrana djela I*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 246–247.

„Ulazak Bosne i Hercegovine u vidokrug hrvatskog protonacionalizma, uspostava redovite crkvene hijerarhije 1881, presađivanje pravaškog (sve)hrvatstva na tlo orijentalnog bh. katoličanstva i koncept političkog katolicizma, ozvaničen na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu održanom u Zagrebu 1900, pratila je kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja. U tim okolnostima zamijenjeno je orijentalno bh. katoličanstvo ideologijom katoličkog hrvatstva, čijim se najdosljednijim pobornikom pokazao nadbiskup Josip Stadler. Svojim zahtjevom za vodećom ulogom Crkve i katoličkog episkopata u političkom životu bh. katolika 'iznad postojećih stranaka' svrstava se on u integraliste i klerikalno krilo političkoga katolicizma u Europi.“⁹

Etnicizam u 20. stoljeću Bosne

Bosna je u 20. stoljeću neprestano reducirana na puku *etničku* dimenziju uređivanja društvenih odnosa kako se u njezinom političkom biću ne bi pojavila politička filozofija i svijest bosanstva.¹⁰ Razlozi za to su bili brojni, ali i mehanizmi destrukcije bosanstva. Već je od druge polovine 19. stoljeća otpočelo pravljenje scenarija od Austro-Ugarske Monarhije koja će 1878. okupirati Bosnu i tako se upetljati u velike hegemonijske igre na Balkanu.¹¹

⁹ Lovrenović, Dubravko (2013) „Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)”, u: *ANUBiH: Godišnjak / Jahrbuch*, broj 42, str. 103–130.

¹⁰ Ovdje koristimo pojam *etnijska* ili *etnička grupa* onako kako to koristi etnologija: to je grupa ljudi koja pripada istoj kulturnoj formi, koja govori istim jezikom, iskazuje vjerovanje u zajedničko porijeklo i zajedničku prošlost, slijedi isti religijski obrazac i posjeduje svijest o tome „ko smo mi” (mi-svijest). U okviru razvijenih predstava o etniji ili etničkoj grupi razvijen je *esencijalistički etnicizam* koji polazi od pretpostavke da su obilježja neke etnije *konstante* koje traju u vremenu, ne mijenjaju se, a pritom izražavaju nepromjenljivu suštinu „naše grupe” (*mi-grupe*) stoljećima i na osnovu njih se raspoznamo među drugima. Konstruktivistički pristup pojmu *etnosa*, s druge strane, pomaže nam da razumijemo vještački karakter povijesne geneze etničkih grupa, ali naravno time se ne rješava problem napetosti između stvorenih predstava i konflikata pojedinih etničkih grupa oko nekog „esencijalnog obilježja” njihovog identiteta!

¹¹ Vidjeti: Südland, L. von, *Južnoslavensko pitanje*, str. 259: „Za provođenje okupacije bijaše mobiliziran 13. vojni zbor (iz Zagreba, koji se sastojao samo od Hrvata), a vojničko vodstvo bude povjereno generalu Josipu pl. Filipoviću, Hrvat u bivšem glavnom pobočniku bana Jelačića. Okupacija bijaše izvršena od 29. srpnja do 20. listopada g. 1878. Prijateljski bijahu spram Austrije u Bosni razpoloženi jedino bosanski Hrvati. Hrvatska promidžba počevši od g. 1835. imala je toliko uspjeha, da su Hrvati pod vodstvom bosanskih franjevaca dočekivali austrijsku vojsku s hrvatskom zastavom i poklicima 'Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.'. Bosanski katolički Hrvati izjaviše time, da stoje na stanovištu cetinskog izbora 1527.“

Srbija je odlukama Berlinskog kongresa (1878) stekla priznanje nezavisnosti, ali je srpska politika već bila razvila vlastite „nacрте“ zauzimanja Bosne. Programsko *Načertanije* jasno preporučuje kako će se vršiti srbiziranje bosanskog naroda poslije 1844. godine. Od 19. stoljeća, dakle, već se glasno čuje naracija da je Bosna, ustvari, srpska zemlja u kojoj žive Srbi tri vjere. U Parizu je, naprimjer, 1899. godine Miroslav Spalajković objavio knjigu (disertaciju) *La Bosnie et l' Herzegovine* u kojoj podvaljuje tezu da se u Bosni nalazi najvredniji dio srpske rase.¹² To isto ponavlja i Jovan Cvijić. U ovim fantazmagorijama, kako to imenuje Esad Zgodić,¹³ muslimani Bosne se pojavljuju kao objekt za oblikovanje i definiranje kako kome naumpadne, dakle, apsolutno proizvoljno i sporno.

Već na početku 20. stoljeća u Bosni, za vrijeme vlasti Austro-Ugarske Monarhije, etablira se srpska etnička politika i utemeljuje srpski politički i kulturni identitet.¹⁴ Pretjerana dominacija etničkoga u političkom životu Bosne potaknuta je antibosanskim političkim vizijama srpskog i hrvatskog nacijskog hegemonizma. Osnov tog antibosanskog nacijskog projekta u sadašnjosti jeste nepoštivanje povijesnih činjenica i internacionalnog prava. Dešava se da *etničko* najednom želi „preskočiti“ iz sfere kulturno-povijesnog i psihološko-emotivnog u sferu političkog i u njemu se nametnuti kao jedino i odlučujuće za sve političke „borbe“. To događanje jasno kazuje da se dešava kriza razumijevanja i definiranja nacije i nacionalnog pred naletom agresivnog militantnog nacionalizma i etnocentrizma. Ali, isto tako, to ukazuje na činjenicu da je javna sfera, javni prostor, „stvari“ zajednice, ono

¹² Isto, str. 295.

¹³ Zgodić, Esad (2005) *Politike fantazija: O krivotvorenju rata protiv Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.

¹⁴ „Zakonom bijaše sada utvrđena srpska narodnost grčkoiztočne Crkve i njezino školsko ustrojstvo. Prema čl. III. temeljnih odredaba bijaše srbsko-pravoslavnim eparhijama podijeljeno pravo, da samostalno rješavaju, ustrojavaju i upravljaju stvarima svoje Crkve, škole i pripadajućim fondovima, službama i dobrima ‘uz priuzdržaj vrhovnog nadzornog prava Nj. Veličanstva, koje vrši njegova vlada’. U članku XX. ustanovljuje se službenim jezikom srbski jezik s ćirilskim slovima. Prema članku XX. crveno-plavo-bijela zastava je narodno-crkvena za sve srbsko-pravoslavne eparhije u Bosni i Hercegovini. Izvrstno bijahu uređene srbsko-pravoslavne crkvene, odnosno crkvene i školske obćine, crkvene skupštine, crkveni i školski odbori, grčkoiztočne župe, župni uredi i svećenstvo, grčkoiztočni samostani i samostanske crkvene obćine kao eparhije, eparhijski upravni i školski odbori, te konačno vrhovni upravni i školski odbor. Zatim bijaše osigurana i dobro uređena uprava fondova, zaklada i dobara grčkoiztočne Crkve, njezinih škola i samostana. Predviđen bijaše nad svim tim također vrhovni nadzor države, ali se on kasnije većim dielom pokazao sasvim nedjelotvornim. Prema članku XX. bijaše za pokrivanje troškova te autonomije razrezan crkveni prirez, koji je država utjerivala i dielila autonomnim oblastima. Po čl. XIII. dobivale su autonomne oblasti također obilnu podporu iz sredstava zemlje, a u 262. bijaše crkveni prirez za prvih deset godina utvrđen s 10% od svih izravnih zemaljskih poreza” (L. von Südland, *Južnoslavensko pitanje*, str. 267).

što se tiče svakog čovjeka u jednoj državi, nažalost, u rukama izmještenih centara kontrole i upravljanja koji uspješno manipuliraju državnim sistemom kao prostorom „vlastite” moći. Time neki *vođa* „plemena” i njegov *sveštenik* potčinjavaju političko svojoj volji! Tada se mora misliti o identitetu na jednoj drugoj ravni. Pitanje identiteta pojedinaca i grupa razrješava se u sferi kulture ili kulturnog djelovanja ljudskih zajednica, a pitanje slobode preko vladavine prava u državi.

Formiranje nacije i napadni etnicizam

Neistinit je mit da samo etničke grupe prave nacije. U tradicionalnom liberalnom buržoaskom definiranju nacija uvijek se radilo o tome da grupa ljudi ponesena *idejom* oblikuje nacionalni pokret i konstruira sliku nacije, a onda se od tih prvih glasonoša ili vjesnika ona širi kao određena koncepcija nacije i u završnoj fazi se događa masovna mobilizacija ljudi koji je prihvataju kao svoju. U te tri faze se zaokružuje proces formiranja nacije.¹⁵

Izgradnja nacije neizbježno je viđena kao proces *ekspanzije*. U praksi se od nacionalnih pokreta očekivalo „nacionalno ujedinjavanje” ili širenje, obuhvatanje različitih grupa populacije pod krov jedne nacionalne države. Spajaju se Česi sa Slovacima, pa Slovenci, Srbi i Hrvati, kao i Rumuni i Moldavci. „To je bilo očito nespojivo s definicijama nacije baziranim na etničkoj pripadnosti, jeziku ili zajedničkoj povijesti, no, kao što smo vidjeli, to nisu bili odlučujući kriteriji za liberalnu izgradnju nacije.”¹⁶ U Evropi su nacionalne heterogenosti bile očite i radilo se o brojnim izmiješanostima grupa na jednom te istom teritoriju, te se razvrstavanje tih „nacionalnosti”/grupa po čisto prostornom principu činilo sasvim nerealnim. Ta činjenica poslužila je kao polazište interpretacijama nacionalnosti, kao što je kasnije austromarksistička, po kojima se nacija ne veže uz državnu teritoriju – već uz „narod”. Stoga nije slučajnost što su inicijativu o tom

¹⁵ Hroch, Miroslav (1985) *Social preconditions of national revival in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, London (*Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas*, Praha, 1968). U fazi A aktivisti teže postavljanju temelja nacionalnog identitet. To su vjesnici koji nagovještavaju proces nacionalnog buđenja i oblikovanja svijesti. Oni detaljno proučavaju kulturne, lingvističke, društvene i povijesne attribute nedominantne grupe kako bi podigli svijest o zajedničkim osobinama koje čine zajednički identitet. U fazi B pojavljuju se novi aktivisti koji nastoje usmjeriti što više svojih etničkih grupa u projekt oblikovanja buduće nacije. I, najzad, u fazi C većina stanovništva formira masovni pokret (*mass movement*), to jeste dolazi do punog društvenog pokreta, koji se onda razlaže u konzervativno-klerikalna, liberalna i demokratska krila, svaki sa svojim programom.

¹⁶ Hobsbawm, J. E. (1993) *Nacija i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, str. 38.

pitanju u austrijskoj socijaldemokratskoj partiji pokrenuli uglavnom Slovenci koji su živjeli na području gdje je bilo posebno teško razdvojiti slovenska od njemačkih naselja, koja su često postojala kao enklave unutar enklava ili kao ograničene zone neodređene i promjenjive identifikacije.¹⁷ Dakle, unutar evropske političke misli, austromarksisti naglašavaju princip da naciju ne vezuju za teritoriju i državu, nego za narod! A to se onda prenosi, na osnovu ideje koju je oblikovao Karl Kautsky, do Lenjina, Staljina, Kardelja i naših dana.

J. S. Mill i E. Renan bili su ravnodušni kad se govorilo o elementima od kojih se sastoji „nacionalni osjećaj” – etnička pripadnost (bez obzira na strasnu viktorijansku opsesiju „rasom”), jezik, religija, teritorija, povijest, kultura i dr. No, od 1880-ih debata o „nacionalnom pitanju” postaje ozbiljna i intenzivna, posebno među *socijalistima*. Za socijaliste u Srednjoj i Istočnoj Evropi bilo je vrlo važno na kojoj će se teorijskoj osnovi definirati nacija i njena budućnost. U 19. stoljeću Marx i Engels, baš kao Mill i Renan, ta su pitanja smatrali marginalnim. Ali na Drugoj internacionali ta su pitanja bila ključna i debati se priključuju K. Kautsky, R. Luxemburg, B. Bauer, V. I. Lenjin, J. V. Staljin i drugi. To se ticalo i južnoslavenskih naroda.

B. Kallay je pokušao razviti bosansku nacionalnu svijest. Ali taj projekt oblikovanja „etničke nacije” bio je osuđen na propast, jer je već proces etničkog i nacionalnog definiranja bosanskih katolika i pravoslavaca bio daleko odmakao. L. von Südland kaže o pokušaju B. Kallaya:

„Politički se Kallay oslanjao na gospodarski najjači element u Bosni, na muslimane, u čijim rukama bijaše veći dio zemljišnog posjeda. Pa budući da u skladu sa svojim poslanjem nije smio voditi hrvatske politike, a doskora je uvidio opasnost od vođenja srbske politike, bijaše on jednako neprijateljski razpoložen prema, obadvie nacionalne misli. Zato on pokušavaše u Bosni nasljedovati dalmatinsku politiku 'zemljatčva' i označivaše jezik u Bosni 'zemaljskim jezikom'. No doskora se uvjeri, da ta nacionalna bezimenost nema nikakvog uspjeha, pa zato pokuša pobuditi neku bosansku nacionalnu sviest. Bečki slavist Jagić izradi stručno mišljenje, da postoji bosanski jezik, pa se s takvim programom pokrene list 'Bošnjak'. Osobito je Kallay nastojao, da za tu misao pridobije muslimane, nekadašnje gospodare Bosne.“¹⁸

¹⁷ Isto, str. 39.

¹⁸ Südland, L. von, *Južnoslavensko pitanje*, str. 262–263.

Bošnjaci su u periodu 1895–1910. godine bili u ringišpilu srpske nacionalizirajuće politike u Bosni. Glavno pitanje u odnosima srpskog i hrvatskog nacionalizma bilo je pitanje o Bosni. Evo kako to pokazuje L. von Südland:

„Godine 1895. započinje pokret među muslimanima u Bosni. Premda bijahu vladini ljudi, ipak ne mogahu pod vladom Monarhije izraziti svoju volju bez ikakvih obzira u pravcu svojih probitaka kao prije. Srbima je uspjelo izkoristiti tu okolnost, posijati među muslimane nezadovoljstvo i izazvati njihov pokret. Nakon propasti 'bošnjaštva' padoše tako muslimani u Bosni u ruke Srbima. Počevši od g. 1895. pa sve do g. 1910., muslimani su u Bosni samo oruđe u srbskim rukama kao posljedica politike, koja je spriječila, da se muslimani sasvim prirodno nacionaliziraju u hrvatskom pravcu. I ovdje su Srbi vrlo spretno igrali dvoličnu ulogu. S jedne strane huckali su muslimane protiv vlade, a s druge strane nagovarali su ih na izseljivanje i nastojali su, da kupe po mogućnosti što više i što jeftinije zemljišta izseljenika.

Kallay je počeo osjećati, kakova je uloga pravoslavne Crkve u narodnom pokretu Srba, te je sustavno nastojao oko toga, da više grčkoiztočno svećenstvo dovede u zavisnost o državnoj sili...

Čim su Srbi završili nacionaliziranje gradskog pučanstva u Bosni i Hercegovini, a taj se proces zbivao od g. 1878. do g. 1895., stupiše oni u borbu protiv vlade. U toj borbi bijahu im muslimani saveznici, i to svakim danom u sve većoj mjeri. Borba ta ne bijaše vođena samo u srbskom tisku Austro-Ugarske i Srbije, nego i u inozemstvu. Ovdje mi je posebno upozoriti na brošuru 'Bosna i Hercegovina pod upravom Austro-ugarske monarhije' (Berlin 1901.) u kojoj se bosanske prilike prikazuju sasvim zlonamjerno, upravo zagrižljivo i nepravedno na štetu Austrije.“¹⁹

Esencijalistički *etnicizam* unutar srbijanske ideologije nacionalizma razvio je od 19. stoljeća sporne narative o višestoljetnoj postojanosti srpskog identiteta u Bosni, ali danas je jasno da se taj identitet konstruira tek na kraju 19. stoljeća i da poprima jasne karakteristike posuđenog identiteta tokom 20. stoljeća. On se povijesno-politički ne javlja i ne iskazuje prije tog vremena u Bosni! Esencijalistički mit o etnicitetu kao konstanti genealoške povijesne (etnobiološke) jedinice sa jedinstvenim zajedničkim oznakama koje se mogu precizno objektivirati u vremenu i prostoru kroz jezik, vjerovanje, zajedničke pretke, naraciju o porijeklu i tim redom postao je naivan i upitan pred

¹⁹ Südland, L. von, *Južnoslavensko pitanje*, str. 264–265.

shvatanjima etničkog identiteta koja ukazuju na njegov relaciji, kontekstualni smisao, odnosno konstruirajuće inventivni sadržaj. U tom smislu svijest o etičkom identitetu pokazuje se kao fluidna, promjenljiva, ovisna od konteksta i ograničavajućih odnosa i razgraničenja prema drugim etničkim grupama. Mnoge etničke grupe su nastale tek odnedavno, odnosno povezale su se tek od 19. ili prve polovice 20. stoljeća u Africi, naprimjer, pod udarima kolonijalnih osvajanja i opasnosti „izvana” na njihovo postojanje. Zanimljivi su „južnoslavenski narodi” ili etničke grupe koje su od srednjeg vijeka bile pod vlašću velikih okolnih imperija – rimskog, bizantskog, osmanskog, austrougarskog imperija – i pod kojima su povijesno razvijali vlastite predstave o sebi. Oni su u 19. i 20. stoljeću počeli iskušavati slobodu, stjecati državnu nezavisnost, graditi političke poretke u kojima su razvijali život, odnosili se politički prema drugima itd. U slučaju dva velika svjetska rata oni su korišteni od velikih sila kao „pomoćne snage” ili kao „topovsko meso” na strašnim ratištima, ali tokom Drugog svjetskog rata, naprimjer, oni su uspjeli da se uzdignu iznad partikularnog i fragmentiranog interesa grupe (etničko-religijskih grupa) i projiciraju povezivanje u veću zajednicu koja im omogućava odupiranje kolonijalnim silama i hegemonijskim projektima. U tom kontekstu su ZAVNOBiH i AVNOJ pokazali mogućnost da male etničke grupe mogu da se povežu u veću cjelinu i osiguraju slobodu i postojanje u svjetskim relacijama. U Bosni, to je posebno važno, narodnooslobodilački pokret vodi odsudne bitke protiv nacističkih i fašističkih okupator, slamajući njihove destruktivne vojne ofanzive (šest njih) na tlu Bosne, a pritom gradeći novo povjerenje među narodnim grupama (etnijama). Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Grad (Varcar-Vakufu) 25/26. novembra 1943. donesena je povijesna odluka o jedinstvu i ravnopravnosti etničkih grupa koje zajedno žive i međusobno se poznaju stoljećima, dijele isti životni prostor, razmjenjuju iskustva, prožimaju se, žene se između sebe itd. Na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a (Sanski Most, od 30. juna do 2. jula 1944) donesena je *Deklaracija o pravima građana* koja je nudila korak u smjeru razmišljanja o građanstvu u Bosni. U njoj stoji:

„U plamenu pravednog oslobodilačkog rata iskiva se bratstvo Srba, Muslimana i Hrvata, i time se udara siguran temelj slobodne i zbratimljene BiH, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji. Prvi put u historiji Srbi, Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine, ujedinjeni u Narodno-oslobodilačkom pokretu, stupili su na isti put, počeli da izgrađuju svoj zajednički dom, u čije su temelje uzidane kosti njihovih najboljih sinova. Prvi put u historiji oni su postali kovači svoje sudbine, čvrsto riješeni da jednom zauvijek sahrane vjekovnu mračnu i tešku prošlost i da izgrade državnu

zajednicu u kojoj će živjeti u ravnopravnosti, slobodi, miru i blagostanju.“²⁰

Ova *Deklaracija*, nažalost, nikada nije iskorištena u njenom punom kapacitetu i smislu, jer je dominacija etničko-religijskog narativa ugušila svaki bosanski građanski narativ. U *Deklaraciji* koja je donesena 1. jula 1944. godine kao značajan ustavni akt na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a garantiraju se prava ljudima, građanima i narodnim grupama: ravnopravnost narodnih grupa (Srba, Muslimana i Hrvata) u Bosni koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina; slobodu vjeroispovijesti i savjesti, te ravnopravnost svih vjeroispovijesti; sloboda zbora i dogovora, udruživanja i štampe; lična i imovinska sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u privrednom životu; ravnopravnost žena sa muškarcima kako u političkom životu zemlje tako i u svim oblastima društvene djelatnosti; izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasanjem na osnovu općeg, jednakog i neposrednog prava glasa; aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona; borci narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije imaju to pravo bez obzira na godine starosti; svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti; niko ne može biti osuđen bez prethodnog sudskog postupka; svaki za oružje sposoban građanin dužan je da obavlja vojnu službu; i, na kraju, zabranjuju se fašističke i profašističke organizacije.²¹

Ni liberalni koncept nacije ni ideje iz *Deklaracije o pravima građana u Bosni i Hercegovini* nisu poslije 1945. godine u Bosni uozbiljeni, naprotiv, simulirana je neka vrsta ravnopravnosti i promicana je naracija da je „socijalizam riješio pitanje nacije”. To, naravno, nije bilo tačno! Sasvim je vidljivo da su građani obmanuti od primitivnih politika isključivosti i mržnje koje uništavaju evropsku budućnost Bosne. Riječ je o tome da su institucije države već odavno zarobljene od sumnjivih političkih grupacija – bilo ideologije komunizma i njegovih totalitarnih izvedbi, bilo od etnokratije podržane religijsko-konzervativnim naracijama – koje državu pretvaraju u posjed „plemenske” zajednice i ruše prava ljudi kao slobodnih građana države. Tako se može desiti da jedan oblik vlasti, naprimjer, sudsku vlast države, zloupotrebjavaju i kontroliraju političke grupe koje se bave ilegalnim poslovima. To je signal građanima za borbu oko očuvanja države i njezinih

²⁰ ZAVNOBiH – *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, Sarajevo, 2000, str. 135–137; usporediti: Čemerlić, Hamdija, prir. (1968) *ZAVNOBiH – Dokumenti: Knjiga I: 1943–1944*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 323–324.

²¹ Isto.

institucija. Ako to ne učine, onda ih čeka diktatura. Povijesno iskustvo nas podsjeća da se na Balkanu stalno pojavljuje Jedan (vođa, sultan, kralj, car, vožd) koji odlučuje sve i bez kojeg se ne može desiti ništa u ljudskoj zajednici. Samo je on slobodan – a ostali su podanici! Narod je gotovo naviknut da sve svoje prepušta ili dragom Bogu ili svemoćnom Vladaru. U narodu je oblikovana višestoljetna podanička svijest. Tako su razvijena društva i politički sistemi u kojima građani ne participiraju na demokratski način u politici, nego služe kao objekti manipulacija. Dakle, riječ je o tome da ne postoji participirajuća demokratija ili politička kultura participacije građana u sistemu vlasti. Naglasak je na tome da liberalna demokratska koncepcija drži političku zbilju za kompleks pravila, bez istraživanja granica, koje su pravila povukla kroz uslove njihove primjene.²²

Jedinstvenost moderne nacije, njena novina spram prijašnjih oblika društvenosti, smatra Dominique Schnapper, leži u *integraciji* svih populacija u jednu zajednicu građana (*community of citizens*) i u legitimaciji akcije države, koja je njen instrument, od ove zajednice.²³ U toj zajednici se apsolutno implicira univerzalno pravo glasa – participiranje svih građana u izboru njihovih vlada, vladarskih timova i prosuđivanja njihovog načina vršenja vlasti – kao i vojne obaveze, te učešće svih građana u vanjskim poslovima. Ova dupla participacija je nesumnjivo realna, ali primarno simbolizira princip političkog legitimiteta. U isto vrijeme, ona uspostavlja i logiku i ideal demokratske nacije. Ovo je osnov bilo kakvog govora i političkog pokreta oko etabliranja *bosanske* nacije. U Bosni se nije ni pokušalo graditi naciju građana, naciju svih ljudi koji žive u Bosni bez obzira na njihove etničke i religijske karakteristike koje su rezultat povijesnih konstruiranja. Bosna u 20. stoljeću nije mogla da „prodiše” građansko-demokratskim duhom od bučnih etničko-religijskih ideologija, antibosanskog hegemonizma i patoloških fantazija velikodravlja. Agresivni hegemonijski nacionalizam stalno je gušio i ometao u njoj bilo kakvu ideju građanstva, demokratije i sekularnog društva. On je u njoj neprestano podsticao konflikt

²² Rödel, Ulrich, Castoriadis, Cornelius, Lefort, Claude, Gauchet, Marcel (1990) *Autonome Gesellschaft und Libertäre Demokratie*,: Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

²³ Schnapper, Dominique (1998) *Community of Citizens: On the Modern Idea of a Nation* New Brunswick, Transaction Publishers, N. J., str. 35–65. (na francuskom jeziku: Paris, 1994.) Francuska sociologinja D. Schnapper jasno insistira na razlikovanju etničkog od nacije i nacionalnog. Ona kritički strukturiranom knjigom nudi vrlo koncizno i učeno razumijevanje nacije. Argumentirajući protiv onih koji s nerazumijevanjem napadaju na ideju nacije i nacionalnog ideala, Schnapperova se uvezuje u sociološku tradiciju Ernesta Renana, Alexisa de Tocquevillea, Emile Durkheima i njezinog oca Raymonda Arona. Ona smatra da se sudbina liberalne demokratije susreće i dodiruje sa sudbinom nacionalnog ideala, jer sudbina nacije mora biti interes koji je neophodan i obavezujući za sve nas. Ona je zato govorila o „zajednici građana”.

na etničkoj ili religijskoj osnovi u 20. stoljeću. Velikodržavni hegemonizam planski insistira na etničko-religijskom definiranju političkog života u Bosni i tako potpomaže opstruiranje ideje *bosanstva* među bosanskim građanima.

Smještanje Bosne u jugoslavenski okvir nije osiguravalo do 1965. napredovanje i razvoj društvenih odnosa u smislu *Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine* i ostvarenja potpune ravnopravnosti svih građana. Tek je 1966. godine smijenjen A. Ranković koji je svojim neskrivenim velikosrpsvom potkopavao ravnopravnost naroda u jugoslavenskoj državi. Sve prethodno stanje je bilo vođeno sistemskom destrukcijom svakog oblika bosanstva od srpsko-hrvatskog velikodržavlja na tlu Bosne. Bosanska politička generacija Avde Hume, Džemala Bijedića, Tode Kurtovića, Osmana Karabegovića, Hajre Kapetanovića, Rate Dugonjića, pa Branka Mikulića i Hamdije Pozderca vodila je velike ideološke, političke, kulturološke i ekonomske borbe za Bosnu u okviru jugoslavenske Federacije.²⁴ U periodu od 1945. do 1990. godine izgrađena je *republika* i solidan *ekonomski* sistem koji je etničko-religijska politika (etnopolitika) i agresija velikosrpskog i velikohrvatskog režima (1992–1995) uništila i prema ratnim osvajanjima etnički homogenizirala određene teritorije. U periodu od 1995. do 2019. godine u Bosni se pokušavaju napraviti tri *etnoteritorije* koje bi se proglasile državama etničkih grupa koje sebe na bosanskom državnom prostoru predstavljaju kao „nacije”. Taj pokušaj stvara u Bosni neviđenu ljudsku pervertiranost i shizofreno društveno stanje u kojem se impregnira nihilistička orijentacija, slave ratni zločinci kao heroji, ponižava žrtve i veliča zločine. Velikosrbijanska politika smatra entitet „RS” ratnim uspjehom (plijenom) neuspjelih ratova Miloševićevog režima. Velikohrvatski Tuđmanov osvajački pohod na Bosnu sankcioniran je kao udruženi zločinački pothvat (UZP) i svi čelnici ratne tvorevine Hrvatske republike Herceg-Bosne (HR HB) su osuđeni za ratne zločine i na višegodišnje zatvorske kazne. Ali, ta antibosanska ideja nastavlja svoje postojanje u izmijenjenim mirnodopskim uslovima na nov način preko pokušaja da se izmjenom izbornog zakona i preko zaposjedanja državnih institucija ostvare ratni ciljevi iz devedesetih godina 20. stoljeća. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu destruirala je politički, ekonomski i kulturni život ljudi na bosanskom državnom prostoru, odvijala se pred očima Evrope i

²⁴ Nikada ne treba zaboraviti da je poslije 1944. godine u narodnooslobodilački pokret i vojničke jedinice prešlo hiljade četnika i oficira bivše kraljevske („četničke”) vojske kojom je komandovao Draža Mihailović, osuđeni ratni zločinac iz Drugog svjetskog rata. Tada su se četnici uvukli među partizane! Danas možemo reći da su ti „prebjezi” zadržali svoju ideološku usmjerenost u sastavu Jugoslavenske narodne armije (JNA) i poslije oslobođenja od nacističke okupacije. Tito je pod pritiskom Winstona Churchilla dao dvije amnestije i amnestirao ove „prebjege”!

cijelog svijeta, onemogućila nesmetan razvoj društvenih odnosa i ljudi su počeli masovno iseljavati u zapadnoevropske države i na sjevernoamerički kontinent. To stanje jasno pokazuje da su etičko-religijske politike u Bosni doživjele totalni fijasko, ali, nažalost, etnopolitika je spremna da uništi sve što stoji pred njom kao drugačija mogućnost političke zajednice. Za etnopolitiku nacionalne (državne) granice su nevažne pred etničkim granicama ili „plemenskim” getima. Helsinškim sporazumom iz 1975. godine potpisana je nepovredivost granica poslije Drugog svjetskog rata – to etnopolitika ne priznaje! Činjenica je da se u velikom dijelu Evrope ne poklapaju etničke i nacionalne granice. Kada je riječ o *identitetima*, isto tako, u povijesnom kontinuitetu primijetimo da se pojavljuje visoki stupanj nepodudarnosti etnosa, vjerskoga i nacionalnoga identitetnog određenja. Uglavnom su plod izmišljanja konstruirani kontinuiteti religijskih i etničkih grupa u procesima integracija modernih nacija. Oni se ne mogu misliti bez utjecaja religijskih zajednica.

Šta se dešavalo s etnopolitikom Bošnjaka? Bošnjački narod je tokom 20. stoljeća prošao najveća egzistencijalna iskušenja. Nad njim je 1990-ih izvršen zločin genocida i progon s velikih dijelova bosanske teritorije koje je naseljavao stoljećima. U to vrijeme, također, progon i stradanja doživjeli su i Bošnjaci Sandžaka, naročito na granici s Bosnom, nad kojima je srbijanski Miloševićev režim demonstrirao ograničenu silu. Bošnjaci su u velikodržavnim hegemonijskim projektima srpskog i hrvatskog nacionalizma u drugoj polovini 19. stoljeća pretvarani u Srbe ili Hrvate, dakle, nijekao im se bilo kakav narodni identitet. Oni su definirani samo kao „religijska grupa” koju treba „nacionalizirati”, jer oni su samo „islamizirani Srbi – Hrvati”. Neprestano inzistiranje na „muslimanskom” određenju bosanskog bošnjačkog naroda ima za cilj da stvori predstavu ili lažnu sliku o tome narodu, da ga otkine od povijesne i zemaljske „sudbine” vezane za Bosnu, da ga u očima drugih predstavi kao strano tijelo na bosanskom evropskom tlu, kao orijentaliziranu opasnost i neprirodnost. Sve što je vezano za povijest i sudbinu tog naroda pokušava se orijentalizirati, učiniti nečim stranjским i efemernim, nevezanim za bosansko postojanje. Bošnjaci se pretvaraju u „strance”, došljake iz Azije, koji ometaju evropski kulturni kontinuitet i razvoj u Bosni. O tome svjedoče brojna djela književnosti, umjetničke tvorbe, tekstovi iz historiografije, politički pamfleti, geopolitičke analize, nacionalističke interpretacije... Iz takve pozicije se ostvaruju svi pothvati negacije i monstruoznog zločinačkog iskorjenjivanja tog naroda. Gotovo da je „opravdano” protjerivati i ubijati Bošnjake od 19. stoljeća. Religijska oznaka „muslimanstvo”, kao jedina bitna oznaka za jedan narod, koristi se u bosanskom slučaju kao instrument zatočenja cijelog jednog naroda u kafazu religijske skupine koja nije u stanju da bude politički subjekt, već može imati

samo neku vrstu „vakufsko-mearifске autonomije”. Pritom možda najtužniji momenat svega toga jeste činjenica da je taj narod počeo da misli iz te zatočenosti, iz krletke, da živi kao normalnu zarobljenost u laž, misleći da je to njegova sudbina, volja, smisao postojanja ili sâm život. Dugo taj narod nije imao društveno-znanstvene inteligencije obrazovane na evropskim znanjima, te nisu postojale adekvatne interpretacije vlastitog povijesnog postojanja. Svaki pokušaj da se oslobodi te strašne zarobljenosti u lažne slike o sebi onemogućen je s dvije strane: *jedna* je politički sistem u kojem je pretvoren u religijsku skupinu i koji ga pripitomljava na odricanje od sebe i oblikovanje kroz „nacionaliziranje” u nešto drugo, a *druga* je vlastita pomućenost misli i nemoć da se suoči sa svojom nenormalnom pozicijom shizofrene pervertiranosti svoga povijesnog bića. Pritisak sistema i vlastiti strah drže ga dugo u stanju ropske svijesti koja nije spremna da se povijesno uzdigne u slobodu.²⁵

Svodeći Bosnu na etničko-religijske grupe, a Bošnjake na puku bezidentitetnu religijsku skupinu i karakterizirajući njezinu religijsku određenost kao izdaju „pradedovske vere” i veliki grijeh, priprema se teren za konstrukciju u kojoj Bosna nema svoj narod. To je prividno najveći bosanski paradoks, jer je nemoguće da zemlja postoji hiljadu godina bez vlastitog naroda. Tako se Bosna predstavlja kao zemlja bez svoga naroda i time se skriva povijesni fakticitet koji tu obmanu raskrinkava. Vrhunac antibosanskog djelovanja pokazuje se u demagogiji i obmanjujućem interpretiranju da je etnička i religijska grupa suverena u Bosni – to znači da ne postoji *bosanski suverenitet*, *državni suverenitet* ili *suverenitet nacije-države*. Time se podmeće obmana da jedna religijska grupa na tlu Bosne može biti potpuno suverena kao da je ona nacija-država u političkom smislu. U današnjem stanju država Bosna i Hercegovina postaje zarobljenik entnopolitike i velikodržavnog hegemonizma susjednih država.

Ometanje uspostave bosanske nacije

Nacije se u istočnoevropskom, srednjoevropskom i jugoistočnoevropskom prostoru formiraju uglavnom od 19. stoljeća. Proces formiranja nacija vodio je prijelomu u povijesti i dokidanju velikih imperija na kraju 19. i tokom 20. stoljeća. Umjesto carstava kojima je vladao jedan vladar (kralj, car, sultan) kao suveren, na povijesnu

²⁵ Od 19. stoljeća glavna intelektualna snaga među Bošnjacima su ljudi iz religijskih institucija koji vrše tumačenje svijeta života na osnovu religijskih predstava i teoloških znanja. Naučnih ustanova, u današnjim kapacitetima, nema u tom vremenu. Tek od 1960-ih godina u Bosni se institucionalno obrazuje društveno-znanstvena inteligencija u oblastima prava, sociologije, politologije, ekonomije, finansija, sigurnosti, novinarstva itd.

scenu stupaju *suverene nacije*. Kada se čitaju udžbenici iz povijesti ili geografije, onda se vidi etnocentrički ili nacijski pristup povijesnoj materiji i stječe se dojam da je cjelokupna povijest obmotana oko etnije ili oko nacije. Naspram toga postoji liberalni etastički (državljski) koncept nacije koji J. S. Mill najbolje izražava rečenicom: „Jedan država – jedna nacija”. Sama riječ nacija (*nation*) u svom današnjem značenju, onako kako je danas koristimo, nije starija od 18. stoljeća.²⁶ Jedno od najvažnijih određenja *nacionalizma* i nacije koje bitno pokreće misli i stavove u ovome tekstu je ono kako ga je definirao Gellner – to je prije svega princip „po kojem se politička i nacionalna jedinica trebaju podudarati” ili, kako kaže sam Gellner, trebaju biti kongruentne.²⁷

Sociološki posmatrano, pojam „nacija” ne smatramo primarnim, niti nepromjenjivim društvenim entitetom i svako oblikovanje nacije je po nečemu specifično.²⁸ Ono što je bitno i što, naprimjer, primjećuje povjesničar kakav je Hobsbawm, jeste to da nacija pripada „isključivo u tačno određeno, i u povijesti recentno, razdoblje”. Ona je društveno-povijesni entitet, jer je povezana s određenom vrstom moderne teritorijalne države koja se naziva „nacionalna država”. Gellner i mnogi drugi naglašavaju element artificijelnosti, izmišljanja i socijalne manipulacije kod stvaranja nacije. Uvijek se potcrtava da nacionalizam prethodi naciji, to jeste: nacionalizam pravi naciju i državu. U tome određivanju neophodno je obuhvatiti šire činjenično stanje koje nam pokazuje da su nacije u svome postojanju povezane ne samo s određenom formom teritorijalne države već su i u sklopu određenog stepena tehnološkog i ekonomskog razvoja. Ne može doći do pojave standardnog nacionalnog jezika prije pojave štamparske prese, štampe za široke mase ljudi, masovne pismenosti i masovnog školovanja. Prvo se pismeni i obrazovani oblikuju u određenoj vrsti „svijesti”, a široke narodne mase „nacionalna svijest” zahvaća posljednje.

M. Hroch razvija koncept nacije kao *velike grupe* (*Grossgrupe, a large social group*) ili makrogrupe, rečeno sociološkim vokabularom, koja nije i ne mora biti homogena, kompaktna društveno-povijesna jedinica, jer njezini članovi nisu povezani neposrednim ličnim odnosima u organiziranom građanskom društvu. Nacija nije vječna kategorija, smatra Hroch, nego je rezultat dugog i kompliciranog procesa povijesnog razvoja u Evropi. On naglašava dinamičku dimenziju koncepta nacije i smatra da članovi/pripadnici nacije nisu povezani samo jednom vrstom odnosa nego su konstituenti velike grupe koju obilježava kombinacija više vrsta odnosa, a pritom kombinacija i struktura ovih odnosa može biti vrlo različita kod pojedinih nacija i unutar samih nacija na pojedinim razinama razvoja. Stoga Hroch zaključuje da nacionalna svijest nije izraz ili refleks samo jedne vrste društveno-povijesnih odnosa unutar nacije nego kombinacija više vrsta odnosa.²⁹

²⁶ Hobsbawm, J. E., *Nacija i nacionalizam*, str. 5.

²⁷ Gellner, Ernest (1998) *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, str. 21.

²⁸ Hobsbawm, J. E., *Nacija i nacionalizam*, str. 11.

²⁹ Hroch, Miroslav (1996) „From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe”, u: Gopal Balakrishnan, ed., *Mapping the Nation*, Verso, New York – London, str. 78–97.

(„Now the ‘nation’ is not, of course, an eternal category, but was the product of a long and complicated process of historical development in Europe. For our purposes, let us define it at

Bitno je podsjetiti da je povijesno-politički srednjovjekovna Bosna bila banovina pa kraljevina, a to znači da je razvila državnost i oblik vlasti do časa kada je okupirana od Osmanskog Sultanata. Njezin narod su bili Bošnjani – oni su čuvali Bosnu s vladarskom dinastijom Kotromanića od kojih je najslavniji prvi kralj Tvrtko I Kotromanić! Povijesna svijest o srednjovjekovlju nikada nije nestala iz bošnjanskog / bosanskog naroda. Nakon potčinjavanja Bosne osmanskoj vlasti 1463. godine na bosansku političku svijest bitno je utjecala višestoljetna dominacija Osmanskog Sultanata koja je stvarala već od 18. stoljeća masovno nezadovoljstvo bosanskog stanovništva (Bosanski ejalet), što se ogledalo u podizanju buna protiv Osmanskog Carstva.³⁰ U tim bunama se oblikovala i izražavala svijest o vlastitosti i posebnosti u odnosu na „Turkuše” ili Portu, te pokazivalo nezadovoljstvo radom pohlepkih namjesnika. Posebno je važno podsjetiti na bosansku pobjedu u boju pod Banjom Lukom 1737. godine kada je bosanski narod samostalno uspio da odbrani svoju zemlju od austrijskih napadača. Ponovo se ta bosanska slobodarska svijest najpreciznije izražavala u toku *pokreta za autonomiju Bosne* pod vodstvom Huseina Gradšćevića 1831. godine. Povijesna je činjenica da je Gradašćević 12. septembra 1831. godine u Sarajevu, u Carevoj džamiji, s rukom na Kur'anu, formalno proglasio autonomiju Bosne.³¹ Na osnovu tog čina, sasvim razložno, možemo tvrditi da je *bosanstvo*, bez obzira na sve moguće sitničarske prigovore ideologije orijentalizma, sasvim u duhu vremena tadašnje Evrope i zahtjeva za emancipaciju od nepravedne i naporne vlasti imperijalne sile. Pokret za autonomiju Bosne 1831. godine, bez obzira što nije bio jedini u okviru Osmanskog Sultanata, ukazuje na moć i tadašnju političku svijest Bošnjaka. Pokret je ipak u duhu evropske epohe stvaranja nacionalnih država i on kao povijesna pojava bitno doprinosi svijesti o nepravednoj višestoljetnoj okupaciji i hegemoniji Osmanskog Sultanata nad Bosnom. Poslije stoljeća osmanske hegemonije Bosna je ostala ekonomski zaostala, opustošena, religijski razdijeljena i nepovezana s bitnim tokovima evropskog svijeta znanja. Taj hrabri pothvat, ne treba zaboraviti, Porta je krvavo ugušila te sankcionirala bosanski narod, a poslije toga je nastupila povijesna nemoć bošnjačkog naroda u 20. stoljeću. Tada je suštinski zaustavljeno bošnjačko bosansko nacionalno buđenje, ugušeno na duže vrijeme i onemogućeno oslobađanje Bosne od feudalne tuđinske vlasti. Poslije

the outset as a large social group integrated not by one but by a combination of several kinds of objective relationships (economic, political, linguistic, cultural, religious, geographical, historical), and their subjective reflection in collective consciousness. Many of these ties could be mutually substitutable – some playing a particularly important role in one nation-building process, and no more than a subsidiary part in others. But among them, three stand out as irreplaceable: (1) a ‘memory’ of some common past, treated as a ‘destiny’ of the group - or at least of its core constituents; (2) a density of linguistic or cultural ties enabling a higher degree of social communication within the group than beyond it; (3) a conception of the equality of all members of the group organized as a civil society.” Isto, str. 79.

³⁰ Hadžijahić, Muhamed (1980/81) „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća”, u: *Historijski zbornik*, XXXIII–XXXIV, (1), str. 99–137.

³¹ Aličić, Ahmed S. (1996) *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, str. 268–270.

toga Bošnjaci su sto godina bili u agoniji nepriznavanja, poricanja, iskorjenjivanja, progona i iseljavanja iz Bosne.

Bosna je povijesna, politička i kulturna činjenica evropskog svijeta već stotinama godina, a najmanje od 10. stoljeća jasno se uočava na povijesnoj pozornici. U toj povijesno-političkoj prisutnosti u povijesnom toku oblikovana je velika i važna osnova bilo kakvog govora o bosanskoj naciji – to je jedan od elemenata *protonacionalnog* povijesnog sadržaja. U tome se sastoji političko-državljanski fakticitet povijesnog bića koje je vrlo davno oblikovalo državnu vlast, politički sistem, političke i državničke odnose s drugim sličnim formama. Bosansku kraljevinu, uglednu evropsku kraljevinu Bosnu na čelu s Kotromanićima, 1463. godine uništili su osmanski osvajači i potčinili je u sistem sultanove vlasti prvo kao *Bosanski sandžak* a onda kao *Bosanski pašaluk* ili *ejalet Bosna* (beglerbegluk) koji je uspostavljen 1580. godine i u kojem je zadržano ime Bosna.³² Osmansko Carstvo je bilo osvajačko i ono je Bosnu prvo vojnički zauzelo, a onda uključilo u sistem vlasti, ekonomskih odnosa i kulturne paradigme.³³ Isto je uradila Austro-Ugarska Monarhija 1878. godine koja je poslala nekoliko desetina hiljada vojnika da vojnički zaposjednu Bosnu i uključe je u svoj sistem vlasti. To je sve završeno s Prvim svjetskim ratom. Onda je u jesen 1918. godine u Bosnu s istočne strane, preko Drine, došla Druga armija srbijanske vojske koju je predvodio vojvoda Stepa Stepanović da „oslobodi” Bosnu od austrougarskih okupatora i „uključi” je u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U svakom od navedenih slučajeva radilo se o vojničkom potčinjavanju Bosne i nametanju volje okupacijske sile, dakle, Bosna je bila objekt osvajačkih pohoda kojima se *onemogućavao* njezin samostalan i slobodan društveno-povijesni i politički razvitak. Osvajačke sile su pritom provodile i religijski prozelitizam namećući vlastite religijsko-metafizičke koncepcije bosanskom čovjeku. A to je ostavilo neizbrisiv trag i dramatično odredilo identitete ljudi Bosne koji su se našli izgubljeni u drugoj polovici 19. stoljeća pred naletom nacionalizma. Nacionalni pokreti u 19. stoljeću dotakli su Bosnu postepeno i doveli su do stvaranja narodnih grupa, postavljenih ne na jeziku, jer je to isti jezik kojim svi govore u Bosni, nego na religijskoj diferenciji iz koje su izgradili odvojene „nacionalne svjetove”. Tako je *religijsko* određenje potisnulo *bosansko*, jer je znanje o duhu evropskog nacionalizma u Bosni tog vremena bilo mizerno. Zato je bosansko stanovništvo poslužilo kao dobro područje za propagandu i nacionalno opredjeljivanje.

³² Šabanović, Hazim (1982) *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, str. 15.

³³ Hazim Šabanović kaže: „Osmansko Carstvo predstavljalo je osobenu koncepciju države, koja se zasnivala u prvom redu na *osvajanju*, koje su Turci ostvarivali posebnim osvajačkim metodama. Osobenost tih metoda jeste postepeno osvajanje, koje su oni sistematski primjenjivali na svim stranama pa i u Bosni.” Vidjeti: isto, str. 16.

Drama razdvajanja bosanskog stanovništva koja je započela u drugoj polovici 19. stoljeća dala je svoj strašni vrhunac 1990-ih godina. Bosanski historičar Enver Redžić je historiografskim pogledom osvjetlio razdoblje 1990–2000.:

„U razdoblju 1990–2000. položaj Bosne i Hercegovine odredila su bitno dva faktora: agresija i rat izazvan agresijom (1992–1995) i Mirovni sporazum u Dejtonu u petogodištu (1995–2000). U cjelokupnoj istoriji Bosne ova decenija nema paralele. Samo je u ovom periodu, u posljednjoj deceniji XX vijeka, BiH došla na ivicu propasti i nepovrata. U svoje vrijeme istorijska nauka će o ovoj deceniji dati svoj objektivni sud. Međutim, neupitno je naše svjedočanstvo da istorija u ovom desetljeću nije bila sklona Bosni, da se radilo 'o glavi Bosne', da se Bosna prepuštala sudbini. Oko Bosne se pleo trnov vijenac a u Bosni se mrsio konopac – i vijenac i konopac da se usmrti ova dugovječna zemlja, koja je odbijala Ludovika, prema Fatihu, Kajzeru i regentu-kralju bila stameno svoja, a jedino bila voljna da zavoli Tita koji je znao da prepozna njenu pravu kovinu. Da bi opstala, bitno je da sama Bosna shvati svoj položaj. Nezavisno od budućeg držanja međunarodne zajednice, opstanak Bosne primarno je u njenim rukama, u njenoj pameti i praksi. U svakom slučaju, Bosna duguje istoriji zahvalnost za saznanja i plauzibilne pouke. Od Berlinskog kongresa (1878) do Dejtonskog sporazuma (1995) Međunarodna zajednica pokazivala je interes da podjelom na sfere utjecaja određuje položaj i ukida nezavisnost malih država. Po historijskoj tradiciji, naročito poslije Drugog svjetskog rata, u intervencijama na kriznim područjima, ona se drži prakse podjele kriznih teritorija na istok-zapad ili sjever-jug. Ne postoje nagovještaji da Međunarodna zajednica namjerava da napusti i revidira ovu praksu. Bosna je u ovom desetljeću žrtva agresivnih velikodržavnih nacionalizama, ali i sopstvene nemoći da formuliра i slijedi imperativ opšteg bosanskog interesa, da osigura i učvrsti državnu samostalnost i nezavisnost. Kao nezavisna država, Bosna je mogućna ako se u Srbiji i Hrvatskoj prevlada ideologija i politika nacionalnog velikodržavlja, ali i unutar Bosne među Srbima i Hrvatima o 'nacionalnim domovinama'. Bošnjaci su dužni da se odreknu težnje za primatom, da je BiH najprije njihova, a potom srpska i hrvatska. To su spoljne i unutrašnje pretpostavke čije ostvarenje ima značaj kategoričkog imperativa za opstanak i perspektive Bosne.“³⁴

³⁴ Redžić, Enver (2003) „Bosna i Hercegovina u posljednjoj deceniji XX vijeka“, ANUBiH, Posebna izdanja, CXX, knjiga 36, Zbornik s naučnog skupa održanog u Sarajevu 30–31.

Evropska „izdaja” Bosne 1990-ih godina bila je, ustvari, izdaja same Evrope, jer je Bosna srž evropske nade u budućnost. To je bila pobjeda principa „hladnoće” u međuljudskim odnosima koji dominiraju u drugačijim okolnostima, ali za utjehu je činjenica da su i najnemoćniji i najmoćniji samo „objekti”.³⁵ Onu multilateralnost života koju Evropa projicira kao smisao svoga postojanja Bosna već stoljećima baštini i danas je napadnuta od populističkog fašizma srpskih i hrvatskih nacionalista koji taj model žele uništiti vođeni logikom velikodržavnog hegemonizma i mita o „svim pripadnicima etničke grupe u jednoj državi”.

Srbijanska politika i nakon poraza Miloševićevog osvajačkog mehanizma smrti ne odustaje od pokušaja da se proširi na bosanski državni prostor i da entitet „RS” traži na internacionalnoj sceni kao nadomjestak za „gubitak” Kosova iz kojeg je izbačena 1999. godine poslije intervencije Zapada. Pritom se vješto skriva činjenica da je entitet „RS” na tlu Republike Bosne i Hercegovine nastao kao rezultat genocida nad Bošnjacima koji je provela vojska i policija Karadžićevog pobunjeničkog režima uz podršku Srbije koja nije pravno i moralno sankcionirana mada je optužena za nečinjenje u sprečavanju genocida u Bosni.³⁶ O tome argumentirano piše Smail Čekić u svojim istraživanjima genocida u Bosni.³⁷ Znanstveno je dokazano kako je izvršena agresiju na bosansku naciju-državu 1990-ih godina pred očima Evrope i čovječanstva!

oktobra 2001. godine: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000*, Sarajevo, str. 10.

³⁵ Adorno, Th. W. (1987) *Minima moralia: Refleksije iz oštećenog života*, „Veselin Masleša”, Sarajevo, str. 33.

³⁶ Sasvim je jasno da je entitet „RS” na tlu Republike Bosne i Hercegovine nastao kao dio projekta Miloševićeve Srbije koja je pokušavala u procesu disolucije SFRJ da se proširi preko srbijanskih granica na Bosnu i druge dijelove bivše države. Ništa se u Bosni ne bi moglo desiti po pitanju rata i ratnih zločina da se nije uključio srbijanski osvajački režim s velikodržavnim hegemonizmom.

³⁷ Čekić, Smail (2004) *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult/B, Sarajevo; *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.; *Dejtonski (mirovni) sporazum – legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini (knjiga 1)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016. U ovim knjigama prof. Čekića sasvim jasno se vidi ko je izvršio agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i napravio mnogobrojne ratne zločine i zločin genocida nad Bošnjacima. Karadžićeva pobunjenička skupina nije mogla ni započeti rat bez apsolutne logističke podrške iz Srbije i Miloševićevog režima.

Na teritoriju internacionalno priznate države Republike Bosne i Hercegovine, od 1995. godine države Bosne i Hercegovine, samo je ona, od međudržavne svjetske zajednice (OUN) *priznata* država, suverena. Ona je *nacija-država!* Na njezinom tlu nije suverena nijedna druga strana država, a isto tako nije istina da su na njezinom tlu „suverene” pojedine etničko-religijske grupe koje žive tu. One bi to htjele. Etničke grupe bez suverene države ne mogu sudjelovati u internacionalnim odnosima. U današnjem svijetu samo su države suverene, a ne monarh ili pojedina etnička grupa u multietničkoj državi. Suverena nacija podrazumijeva sve građane jedne nacije-države bez obzira na njihove etničke ili kulturološke oznake. Stalno obmanjivanje da na teritoriju Bosne i Hercegovine postoje etničko-religijske teritorije pojedinih naroda proizlazi iz osvajačkih velikodržavnih poduhvata i zamisli nacionalno-hegemonijskih ideologija srpstva i hrvatstva. Etnoteritorijalizacija vodi u potkopavanje priznate nacije i njezino zarobljavanje u okvir etnicizma kao antibosanske ideologije *par excellence* koja nije proizašla iz same povijesne nutrine bosanskog postojanja. Stoga je najbolji odgovor na etnicizam i antibosanski hegemonizam preuzimanje odgovornosti za oblikovanje bosanske nacije kao zajednice građana u državi koja živi prema vladavini prava i sa uređenim građanskim društvom koje omogućava kulturno-identitetnu formu etničkih grupa. To znači daljnji razvitak liberalizma, konstitucionalizma i demokratije³⁸ kao preduvjeta, ideja i principa vladavine prava i ostvarenja slobode svakog čovjeka u Bosni.

³⁸ Hardin, Russell (1999) *Liberalism, Constitutionalism, and Democracy*, Oxford University Press, Oxford – New York.